

Л 2006

21105н

ӘНЕС САРАЕВ

Егіл-Жайық,

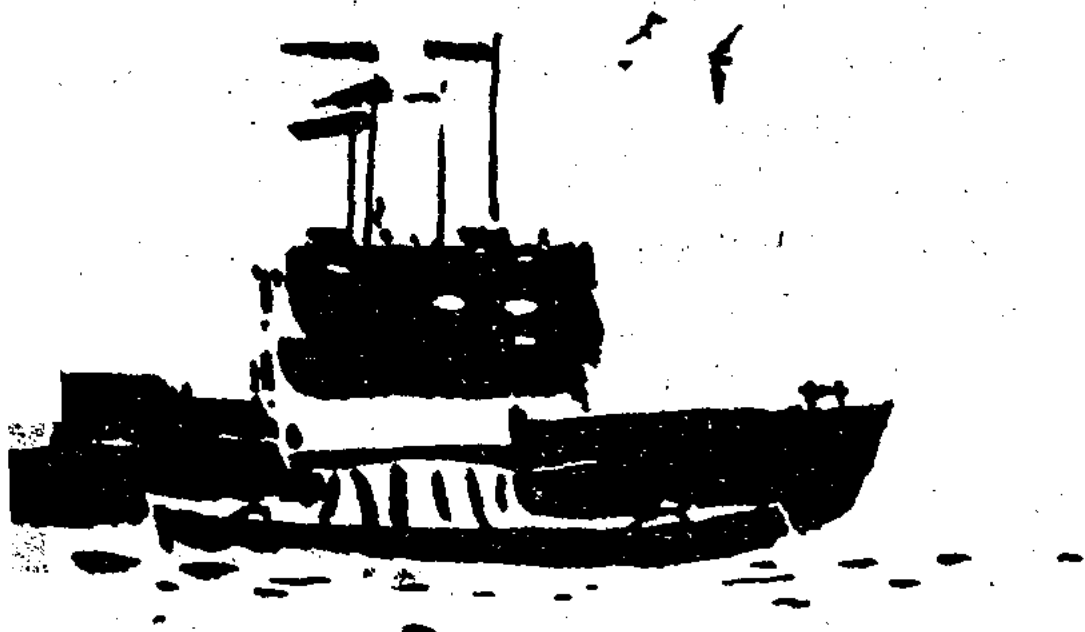

12206/211054

ӘНЕС САРАЕВ 022.

Егіл-Жайық

РОМАН

~~Государствен. библиотека
Каз. ЦС
СЕМЕНОВ ФОНД~~

АЛМАТЫ

«ЖАЛЫН» 1992

804.512.122-31 (574)

(574)

ББК 84 Қаз7-44

С 22

Сараев Ә.

С 22 Еділ-Жайық: Роман. — Алматы: Жалын, 1992.— 608 бет.

ISBN 5-610-00927-8

«Еділ-Жайық» — белгілі қаламгер Әнес Сараевтың жаңа қолтамасы. Шығарма — басты кейіпкерлері арқылы бұдан бірнеше жыл бұрын жарық көрген «Алтын арал» романымен байланысып, жалғасып жатқанмен, оқиға арқауы, сюжеттік түзілісі, көркемдік шешімі тұрғысынан бас-аяғы бүтін өз алдына жеке дүние. Роман — 1919—1920 жылдар аралығындағы Атырау өңірінің тірлік тынысын, майдан оқиғаларын, қиян-кескі тап тартысын, таптар мен әлеуметтік топтардың, әрқилы саяси күштердің өліспей беріспес күресін ел өмірі, халық тағдырымен астастыра баяндап, шынайы суреттейтін кең тынысты туынды.

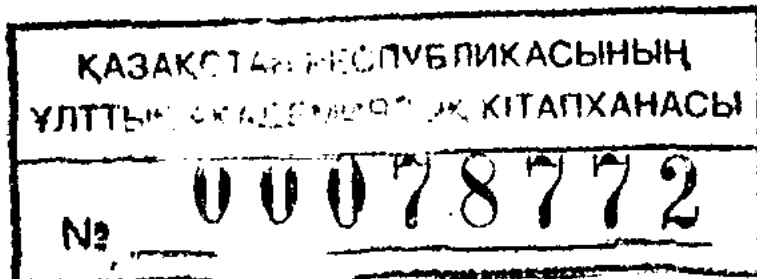
Бояуы қанық, тілі тартымды, шиеленісті оқиғаларға толы роман жақсы оқылады.

С 4702250201—001 без объявл.— 92
408(05)92

ББК 84 Қаз7-44

ISBN 5-610-00927-8

© Әнес Сараев, 1992

БІРІНШІ БӨЛІМ

I

Өр суының кеңірдектен келіп, лықылдап тұрған кезі. Көз жетер айнала төңіректің бәрі толқыны дөңбекшіп, шағаласы шаңқылдаған кең шалқар айдын. Жайықтың ит тісіндей ойқы-шойқы кемерлі жағалауы су астына шайылып кеткен — ізі бар да, өзі жоқ. Ұлан-ғайыр жалпақ су лықсып толқып, ыңырана дөңбекшіп Гурьевке соғылып жатыр.

Жайықтың қылқа тамағындағы айналасын су шайған, теңкиген-теңкиген аралдардың бірінен ірге айырған дәу баржы қалаға қарай бет түзеді. Бас-аяғы теңдей-теңдей кесек мұзға лықа толы темір баржы ауыр жүктен шым батып кете жаздап, ернеуімен су сызып мәймендеп келеді.

Теңізден аңқылдап, құрғақ сары жел еседі. Желмен бірге қылтылдаған қалың толқын Үйшікке қарай жосыла жөнқиді. Баржының үлігінен сыртқа шыққан жалпақ танау сары бала бір көш жерде сағымға шайылып, толқын жалында теңселіп тұрғандай шіркеулі, мұнаралы қалаға аузын аңқита қарап тұрды да, ыңылдап ақырын баяу әндетті:

— Көрінген сонадайдан Гурьевім,
Көрмедім Гурьевтей-ау жер биігін,—

деп алып, танауын тартып, мырс етті.— Судан көше алмай отырып: «Көрмедім Гурьевтей жер биігін»,— дейді. Қы-

зық-ә, аға! — Кенере сыртындағы ағынды арнаға телміріп, меңірейген ағасы құлақ қақпаған соң, қазаншы Жақау: — Балық дайын, — деп, ағасын тамаққа шақырды.

Баржы ернеуінде Жайықтың жалпиған айдынына қарап, өз ойымен өзі боп, шөмиіп отырған Ахтан езуіне жабысқан темекі тұқылын кенереден асыра тастап, орнынан тұрды. Кешегі күндері Астраханның көшесінде қызыл-әскер киімін киіп, аяғы аяғына жұқпай, тықақтап жүрген Ахтан дейтін емес, маусымдық жұмысқа жалданған көп кезбелердің біріндей. Жалаңбас, жалаң аяқ, бұтта қаудырлақ кенеп шалбар, үсте май-май жейде. Сақал-мұрт өскен. Өскен деген аты ғана, айтулы көседе не жөнді мұрт, не жөнді сақал болушы еді, сұп-сұйық сорға біткен сорандай сойдифан-сойдифан бірдеме. Мынау бөтен қалада ізіне шам алып түскен аңдушылардан сыртын жасырғаны да баяғы.

Қазаншы Жақау майын жүздіріп, шоқыр асып қойған екен. Ахтан еті қайрақтай тіл үйірген дәмді семіз балықты тұздыққа әлсін-әлі батырып, аштан келгендей қарпытып ұзақ жеді. Сосын сорпаға нан үгіп, түйір ғып ішті де, жантая кетіп, балық қылтанымен тісін шұқыды. Далаға құлақ түріп, тың тыңдағандай болып жатты да:

— Бұлғақтап келеміз-ау, осы? Қарашы, — деді.

Жақау жиып жатқан тақтай үстелін тастай салып, есіктен бас сұғып, сыртқа мойнын созып, бойлай қарады. Буксир жетегіндегі баржы, шынында да, Жайықтың о беті мен бұ бетіне кезек аунап, қатты теңселіп келеді екен.

— Тұмсық шым батып кетіпті, жеңілдетпесе болмайды, аға, — деп қазаншы бала қауіп айтты.

— Қалай жеңілдет дейсің?

— Мұзды ептеп аударыстырамыз ба, қайтеміз...

— Ол үшін қожайын артық ақша төлер деймісің? Өлмесе тұрмасын. Бүгін сүйреп жүрген жоқ, бірдеме ғып жеткізер, — деп, Ахтан жаны ашымастың басы ауырмас мінез танытып, немқұрай қолын сілтеді.

Алайда, айтуын айтқанмен, шыдай алмай, іле-шала тысқа шықты. Жүгі ауыр баржы, шынында да, ернеуі суға тиер-тимес боп, шықпа жаным шықпалап шаққа ілбіп келеді. Ірілеу толқындар ара-тұра кенерені шайып кетіп тұр. Алғаның ас болмағыр, атаңа нәлет жүкшілер көзі сәл тайып кеткенде білгендерін істепті. Әлгінде мұз тиеліп жатқанда балаға сеніп, бірауық кірпік қабыстырып алып еді, оңбаған жүкшілер барлық жүкті тұмсыққа үйме-жүйме топылтып үйе салған. Енді, міне, баржы құйрығы аспанға, тұмсығы суға шаншылып, бадыр терген үйректей

Е.А. ШОҢҚИНЫШ 10.tif Келе жатқаны. Содан соң бұлғақтамағанда қайтсін. Бұлғақтаймын деп қарсы жолыққан көлікке соғылып жүрсе, қызық пен шыжықтың майқаны сонда. Бірақ айдын бетінде бейсеует көлденең көлік көзге шалынбады. Жә, мұндайды көріп жүргендері бір бүгін емес, ілігер дағы қалаға амалдап.

Олар шайға отыра бергенде, буксирдің капитаны жау шапты ойбайға басты. Ахтан далаға тағы да жүгіре шықты.

— Уа, не боп қалды соншама?

— Қала жақтан пароход... пароход келеді. Баржыны бұлғақтатпай дұрыстап ұстаңдар. Баржы капитаны, мені ұқтың ба?

Ахтан палубада жайрап жатқан кесек-кесек мұзды жалаң аяғымен басып, баржының тұмсығына барды.

— Шәлкінді қысқарт! Шәлкінді! Құйрық ұстауға келмейді.

— Неге келмейді, оған не болды?

— Өрел сынған.

— Әй, оның не болғаның? Баржының иесі сен бе, мен бе?

— Сынып қалса, сирағыммен ұстаймын ба? Одан да ерінбей, шәлкінді қысқарт. Бүгін капитан болып тұрмаған шығарсың.

Бәрін біле тұрып, капитанның да мойны жар бермей келе жатқан. Енді буксирді кідіртіп, командасын жиып алып, дәу баржыны мықшындап қолмен тартып, жетек арқанды ықшамдаудан басқа лаж қалмады. Өткенде қайраңға соғып шағып алған өрелді ендігі он рет жөндеп, керексінсе жаңалап алатындай уақыт болса да, Ахтанның шөп басын сындыруға құлқы жоқ-ты. Кім үшін жанығады ала өкпе болып? Атаманның әскері аш қалмасын деп арам тер бола ма, әлде атаманның артына кірген балық заводының қанар қарын көпесін байытамын деп құлшына ма? Мә, тұт, тауыптың ақмақты. Ал ерегескенде, еріп телегей-теңіз болып шалқып жатқан мына мұздың да бетін жаппайды. Су боп ағып кетсін мейлі. Сол қанар қарын көпесің заводымен, балығымен, мұзымен қоса бір түнде орнында күлі ғана қалып, тып-типыл боп неге күйіп кетпейді, өл де маған.

Деуін дегенмен, шығыр қалағымен су сабалаған дәу пароход бақырып-шақырып қапталдаса бергенде, қысылғанда баржыға бас білдіруге жарайтын нәміс тақтай алып, баржының көрмесіне барды. Тұмсығымен су жарып,

Қалағымен айдын айырған тажалдың соңынан қаптаған жал-жал толқын қауіпті еді. Ахтан домалаған бөрене толқындарға баржының биік маңдайын тосып, су сызған аласа кенерелерді аман алып қалды да, қазанының буы ысылдап-пысылдап іргеден жөңкіп өткен пароходты ала көзбен ұзатып салды.

Жұмасына бір қатынайтын Гурьев — Баку жолаушылар пароходы. Бір кезде, бар-жоғы осыдан екі-үш ай бұрын, жолдасы Қажығали екеуінің тірлік-тағдыры осы пароходқа тікелей қатысты болып еді-ау. Тапа-тал түсте, ашық-жарықта қанды көйлек серігі Қажығалидан тірідей айрылды. Байғұс қазір не күйде екен: тірі ме, бір жерде тәңірім шашқан ризығын теріп жеп жүр ме, әлде бір бұтаның түбінде сүйегі қурап қалды ма, болмаса түрменің темір шілтері тар қапасында санадан сарғайып отыр ма — беймағлұм.

Ахтан үнілеп, ауыр күрсінді.

* * *

Қала шеті, Жайық жағасындағы күлімсі сасыған шағын балық заводы мал жайлағандай дағдылы у да шу даңғазасымен қарсы алды. Жар асты қаптаған қайық, сыңсыған кеме, арна беті қара-құрым, ілгері-кейін жосылып, бір-бірінен жол сұрап аңыраған моторлар. Атырау өңірінің бүкіл шағаласы осы арада: ұшып-қонып, өлген балықты теріп жеп, бір шүйгіп, бір жыртылып, жауар бұлттай қаптап жүр.

— Ал жабылғырдың балалары жабылыңдар! — деп, көңілдене айқай салды Ахтан, ілдалдап азар жеткен баржыны айлаққа жанастыра беріп.

Жұмысшылар бұларды екі көзі төрт болып, шыдамсыздана күтіп тұрған. Сөзге келмей, жабыла кетті. Балық сасып жатыр. Мұздың қаны жерге тамбай тұр. Жаугершілік басталғалы қызыл Астрахан көк желкеден ақ бандының туын тігіп, дәуірімдескен Гурьевке есікті тарс жауып, Басқұншақтың тұзынан емге татырмай қойған. Гурьевте тұз құстың сүтіне, жыланның өтіне бара-бар. Балықты әзірше мұзбен қатырып, амалдап тұр. Биыл мұзшылардың бағасы шығандап шырқағаны сондықтан. Білек сыбанып, жаланып дайын тұрған жұмысшылар сандықтай-сандықтай мұздарды арқанға іліп алып, сырғанақ тақтай науамен дырылдатып қоймаға қарай жөпелдем сүйрей жөнелісті. Мұз басына жылмаңдап піркәзшік те жетті.

— Мұзды бүгін мол әкепсің. Рахмет!

Баржының құйрығында шошайған кінекке бөксе басып, буы бұрқыраған темір күрешкеден ысылдап-пысылдап шай ұрттап отырған Ахтан оған «е, сенбісің» деген жоқ. Бұрылып қарамай, бір қырын отырған күйі саусағын жыпылдатты. Піркәзшік тиесілі ақшасын санап берді. Ахтан саусағына түкіріп қойып, ақшаны санап алды да, тағы да саусағын жыпылдатты. Піркәзшік амалсыз бір көкқұлақ «керенке» қосты.

— Алла акбар!— Ахтан саудаға ризашылығын білдіріп, бетін сипады.

— Оқасы жоқ. Ақ-адал еңбегің, игілігіңе жарат,— деді піркәзшік.— Еңбекқор, адал, жақсы малайсың.— Піркәзшік оның шикіл сары түріне, жап-жасыл көзіне, ара-тұра татарша қосып сөйлейтініне қарап, не Орынбор, не Қазан жақтан кәсіпшілеп келген татар малайына жоритын. Өзі «ә десең, мә» деп тұрған тілді де өткір. Әншейінде боқтықтан аузы кеппейтін жуан дойыр піркәзшік онымен адам құсап байқап сөйлесетін.— Шырағым,— деді ол майдалап,— күні түскірдің шыжып кеткені мынау. Балық сасып, қот берер емес.— Піркәзшік көрдің бе дегендей, қылды танауын аспанға төсеп, ауаны иіскеледі. Ауа ол айтпаса да кеңсірікті жарып, сасып тұрғаны бесенеден белгілі.— Ертең сапарға шықсаң етті.

— Жоқ, болми,— деп бас шайқады Ахтан.— Ертең жатыс. Аламан қош көрмейді.

— Екі есе төлейік.

— Үш есе төлесен де, шыға алмаймын. Көрмеймісің, баржының іші телегей теңіз. Тек суын төгуге бір күн керек.

Баржының іші, шынында да, тізеден келген шылқыған су еді.

— Төктіріп берейік.

— Төккеннен пайда жоқ, баржының түбі тесік, жамамаса болмайды,— деп, Ахтан бет бақтырмады.

Ахтанның кергуге қақы бар-ды. Баржы — балық заводының меншігі емес, бір қолмен беріп, бір қолмен алатын кемді күн жалға жүрген көлік. Ал баржы иесі Ахтанның ақшаға араны ашылып, таңын жыртуға мүлде зауқы жоқ. Көкейі басқада, тықырлап мазасын алған, бас қаңғыртқан тығыз шаруа жетіп артыларлық. Мұғдары — тезірек қалаға жету еді.

Буксир оларды Үйшіктің іргесіне сүйреп әкеп тастады.

Үйшіктің масасы қашаннан айтулы маса емес пе? Күн батысымен қаракұрым боп қаптап, ауаны бұлттай торлайды, белқасты. Шіркіндердің жіңішке, ащы ызыңынан құлақ тұнады. Кірмейтін тесігі жоқ, көйлек-шалбардың сыртынан шаққанда оңдырмай үзіп алады: ел өз-өзін жынды адамдай басқа-көзге сабалап жүргені. Дем алғанда деміңмен қолқаңа кетіп, қақалтып-шашалтып рәсуа ететінін қайтерсің. Күн еңкейді-ақ Үйшіктің үйлері көзден ғайып болып, өртенген ормандай мұнараға малынып тұрғаны: әр үй түтін салады, бір емес, бірнеше жерден қатар салып, жарыса шұбалтады. Сол түтіндіктерден ара-тұра өрт те шығып жатады. Жан сақтаудың басқа лажы болмаған соң, Үйшік күн еңкейді-ақ көк түтінге тұншығып, қи сасып, ысталып тұрғаны. Жастар жермай иісін аңқытып, бетіне торкөз шіркей киіп жүреді. Шіркей кию өзінше бір сән. Қыздар неше түрлі жіптен кестелеп тоқып, сүйген жігіттеріне сыйға тартады.

— Қармақ жібереміз бе, аға?— деді Жақау.

— Маса шығып кетті ғой.

— Шабак шаншып беріңіз, мен сүйреп апарып тастайын.

— Шабаның бар ма?

— Дайын. Сүзіп әкеліп қойғам.

Жақау іші шабаққа толы дәу шелекті шайқақтатып алып келді. Қашан үлгеріп жүргенін: қармақтың желібауларына дейін жазып, әзірлеп қойыпты. Ахтан жоқ деген соң, бала апыл-ғұпыл шешінді де, Жайықтың ағыны үйіріліп, шиыршық атқан тып-тығыз айдынына гүмп берді. Бой жазу үшін әуелі ерсілі-қарсылы ойқастап жүзіп алып, желіні аузына тістеп жүзе жөнелді. Желі басындағы ауыр зілді бір қолмен көтеріп, екінші қолмен шалқалап, малтып барады. Айдыны толып, кемеліне келген Жайықтың ұршықтай дөңгеленіп зыр қаққан шымыр ағынына қыңар емес, сары сазандай бұлқиды, белқасты. Ахтан шелектен бармақтай-бармақтай асау шабақтарды сүзіп алып, тыпырлатып тұрып қара жонынан қармаққа шаншып, желіні жіберуге мәжбүр болды.

Ахтан баржы көрмесінде түтіндеген қалаға тұнжырай қарап отырып, темекі шекті де, масахана құрды. Селдір масахананы үліктің үстіне, ашық аспанның астына төрт бұрышынан тәлтитіп кере салды да, ішіне зып берді. Шешініп жеңілденісімен, Жайықтың қоңыр салқын саумал лебі денесін сипалап, әп-сәтте жаны жай тапты. Ашық

аспанның астында, бұралып, майысып, сылдырап аққан. Ақ Жайықтың жағасында ұйықтау дегенің жанның рахаты емес пе! Көзіңді жұмып, бір рет қор-р еттің-ақ, ұйқың қанып, құр атқа мінгендей тыңайып шыға келесің.

Ахтан ойлағаны ойынан шықпай, алакөңіл болып жүргенмен, еңсесі құлап, ұнжұрғасы түскендей ештеңе жоқты. Ат басын әдейі тіреп келгенде, обалы нешік, Үйшік басындағы жігіттер қайдан көрдім деп тосырқамай, зыр қағып жүріп, қолма-қол жұмыс тауып берді. Жан қинап, ащы тер төккендей, күшке тиер жұмыс емес, табысы да қолма-қол, әжептәуір. Бір жақсысы — елдің көзіне сүйел болатындай емес, көзден таса қаға берісте, оның үстіне күндіз болмағанымен, кешкісін қала басында. Ал оған әсіресе қазір қаладан қарға адым ұзап шығуға болмайтын. Тағдырдың тәлкегін қарашы: кеше ғана осы қаладан артына ит қосқандай жандәрмен амалдап азар қашып құтылып еді, енді сіңісе алмай әуре.

Біреу желкелеген жоқ, өз басына өзі тілеп алды бәрін. Ел асып, жер асып келген шаруаларын есебін тауып бітіріп, «Ә, сәт!» деп Астраханға бет түзегенде, орта жолда айнып, жолдастарынан жырылып қалған өзі. Басқаша істей алмады. Көз алдында тапа-тал түсте атаман тіміскілерінің тырнағында шырылдап қалған серігі Қажығалидың тағдыры күндіз күлкі, түнде ұйқы бермеді. Астрахан қайдасың деп қайқиып тарта берсе, бүгін болмағанмен, ертең өкшелеп қуып, ендіктірген қорқыныш сейіліп, зәрені зәр түбі қылған үрейден айыққан соң, жау қолына тірідей беріп кеткен жолдасының күйігі өмір-бақи арына салық болатынын анық сезді.

Сөйтіп, жолынан қалып, тар жерде табысып, қан кешкен алмағайып заманның ащы-тұщысын бірге татысқан қимас серігіне бір септігім тиер ме деп, қалаға қайтып оралғандағы түрін көрсең. Қол-аяғы дірілдеп, қалаға ене алмай, жал сыртындағы қазақ моласында екі күн түнегенін қайтерсің. Шайлыққан жүрек бет бақтырмады. Қала көшесінде төбесі қылт етсе-ақ болды — атаманшылар анталап келіп бас салатындай. Қазір шамалы еті үйренгені. Сонда да үрей жалтағы көп, қалаға адым аттап шыға алмай отырғаны мынау.

Алайда күн өткен сайын, төзім шіркін таусылып, дегбір қашып, діңкесі құрып барады. Бас тігіп, бел байлап келген шаруасы орнынан жылп етіп жылжыған жоқ. Жігіттер қолдан келгенге аянбаспыз деп, уәдені үйіп-төгіп кетіп еді, содан бері ләм-мим ошар жоқ, алла акбар, ұшты-

күйлі із-түзсіз жоғалды. Ал, мұның болса хабар күтіп көзі бозарғанына, міне, табаны күректей жиырма күн. Не ойларын білмей, жұртта қалған күшіктей іш құстадан айға қарап ұлыр түрі бар. Не дегенмен де, жігіттер тап бұлай кешікпесе керек-ті. Бұған қол ұшын беремін деп жүріп, өздері бір пәлеге ұрынып қалмады ма деп тағы зәре жоқ. Ол жігіттерден бір қол үзіп қалса, мына қалада аузына қара су тамызар адам таппасы бастағы бөріктей.

— Аға, айкезбе, айкезбе!— деп, масахана сыртынан сыбыр етті Жақау.

Естімеген елде көп, Ахтан осында келгелі талай тамашаны көріп, біліп жатыр. Соның бірі — айкезбе. Ай толысса-ақ болды — тұщы ұйқысы бұзылып, аспанға қарап көше кезіп, ләйліп жүргендері. Ахтан масаханадан басын қылттып еді: қайсысы айкезбе, қайсысы жәй екені белгісіз, жағалау толы сенделген халық.

— Әне, әне!— деп қолын шошайтты Жақау.— Қап! Кеменің тасасына түсіп кетті. Жүріңізші, барып көрейік.

Далада маса буып тұрған. Ахтан қолын сілтеп, төсегіне қисайды. Селдір масаханадан кемеліне келіп, толысқан айдың жүзі, тіпті ай бетінде су ағашпен су көтерген қыздың бедері анық көрініп тұр. Ай, айкезбе. Бұл не? Дерт пе, елікпе көңілдің елеңі ме, әлде іргесін су шайып, теңізден ажырай алмай жатқан өңірдің бір қасиеті ме? Жайық өңірінің түні күндізгідей жарық, айы да бөтенше, қол созым жерде жез табақтай ілініп тұрғаны. Оның сүттей ұйыған сәулесінен су бетінің шағылатыны соншалық — Жайық үстіндегі аппақ нұрдан көз қарығады. Әлде содан ба? Әйтеуір, Ақ Жайық таң-тамаша, тұрған бойы бір ғажайып. Жүз жасаған әжейдің әжіміндей қатпар-қатпар жағалауының әр тасында сыр тұнып, шежіре шертіліп жатқандай.

Мәселен, «үйсіздер». Мұндай ғажап қайда бар? Ғұмыры балшық илеп, үй соғып әуре болмаған жандар. Қысы-жазы, жыл он екі ай тірлігі кеме үстінде, бір жылы Шағадам, бір жылы Кетік қыстап, кей кездері Ауған жағалауларына ауып, көшіп-қонып жүргендері. Өздері әжептәуір әупірім, іргелі ел екен бір кезде, қазір өліп-жітіп, біразы отырықшы жұртқа сіңіп, қатарлары кәдімгідей сирегені. Бұл күнде қала басында бес-алты кемелі шағын қосы ғана бар. Өздерін қазақ санайды, қазақ болғанда да ши қазақпыз дейді. Арғы тегін Атырау ақсақал мен Ақ Жайық анадан таратып қарттары шежірені соққанда, сай-сүйегінді сырқыратады, белқасты. Әндері Қорқыттың күйіндей көне, үндері көрден шыққандай күңгір.

Мес қобыздай кеңірдектен кеңгірлеп баяу сөйлейді. Ән шырқағанда сөзден гөрі гөй-гөйі басым. Олар осы күндері, ай толған қырық күн шілдеде, суда жүріп шағылысады екен деген қауесет тарап, ел соны көреміз деп жағалауда сенделіп өріп жүр.

* * *

— Аға, ау, аға! Ұйықтап қалдыңыз ба?

Ахтан селк етіп шошып оянды. Соның арасынша кірпігі айқасып, ойлағаны қаз-қалпында айна-қатесіз түске айналыпты. Анадан туғандай жалаңаш, үйсіздермен бірге айдында асыр салып, жүйткіп жүзіп, шолпылдап шомылып жүр. «Ту-у, нағылет!» — деп, басын шайқап, алақанымен бетін уқалады.

— Жақау, сенбісің? — деді ақыры тілге келіп.

— Мен ғой. Сізді бір кісі сұрайды.

— Кім?

— Танымаймын. Бөтен біреу.

Ахтан киінем дегенше, баржының кенересімен ептеп жылжып келе жатқан адамның қарасы да шалынды. Ахтан оның Теңізбай екенін жазбай таныды.

— Аха?

— Қазір, қазір...

Ахтан ірметіліп шығам дегенше, масахананың етегін түре салып, Теңізбай ішке кіріп келді. Екеуі үн-түнсіз қол алысып, иық сүйкесе қатар жайғасты. Ай қарағандай боп тықыршып жүрген Ахтан көңіліндегі назасын жасыра алмады.

— Апырай, мұнша неге кешіктіңдер? Сарғайттыңдар ғой. Жайшылық па, әйтеуір?

— Жәй... жәй.

— Енді болмағанда, іздеп шыққалы отыр ем.

— Мынауың кім? — деп, Теңізбай Жақауды иегімен нұсқады.

— Қолқанат, жәрдемшім... жетім бала екен.

— М-м...

Байқауынша, Теңізбай — аузынан шыққан әр сөзі есепті, әр емеурінде мән жататын, іш қыртысы қалың, қос тінді, астарлы жігіт. Ыңыранғанынан Жақауды жақтырмағаны анық болды. Ол Ахтанды бүйірінен түртіп, әңгіме бар, оңаша шығайық деген ишара аңдатты.

Жағалауға шыққанда Теңізбай жар басына қойып кеткен, ішінде екі-үш балығы бар шелекті қолына алды.

— Қармақтан келесің бе?

— Жоға! Әншейін сылтау ғой.

Олар жан-жақтарына қарағыштап, қайранда жатып қақырап шіріген, қабырға тақтайы үңірейген көне кеменің көлеңкесіне тізе бүкті. Жар басы баяғысынша сабылған халық. Кеме-кеменің арасында салмасын сүмендетіп, суға телмірген қармақшылар да, қазандық балық саудалаушылар да қаптап жүр. Теңізбай жан-жағын көзбен шола отырып, ақырын тіл қатты.

— Сәлемінді Ордаға жеткіздік. Ар жағы сартылдаған темір жол, ендігі Астраханның құлағына іліккен шығар.

— Рахмет,— деді Ахтан, сүйтті де даусы дірілдеп, деміне шашалғандай ентігіп қалды. Оның сарыға күткені мүлде басқа еді.— Өзге не хабар бар?— дегенді жүрегі зу-зу етіп азар айтты.

— Одан да азды-кемді сыбыс бар.

— Рас па? Тірі ме? Жаны ұяда ма, апырай?

— Тс-с! Тірі... әзірше тірі.

«Әзірше» дегенді құлаққа ілмей, Қажығали тіріліп келіп тұрғандай айран-асыр болған Ахтан Теңізбайды иықтан қапсыра құшақтап, мытып-мытып жіберді. Тірі дейді... Жаны ұяда дейді... Жолынан қалып, қатерге бас тігіп іздеп келгені бекер болмапты. Тәуекелі татыды. Өліп қалды ма деп зәре жоқ еді. Шыбын жаны кеудесінде, тірі болды, ендеше, құтқарады, құтқармай қоймайды, бітеу қабырғаны тырнақпен үгіп тессе де, жол табады. Нені көрмеген жұмыр желке, шақша бас, жаны қысылғанда иненің көзінен де жылп еткен Ахтан емес пе? Ол Теңізбайды иығынан түйіп қалып жалп еткізіп, өзі де сақылдай күліп, қайраң құмға шалқалай отыра кетті. Оған тап қазір мынау қапас тірлік анау айтқан қытымыр көрінбеді.

— Ту-у, бала боп кеткенсің бе!— Теңізбайдың сіркесі су көтермей отырған: болмашыға апшып, шытыр ете қап, түзеліп отырды да, уайымды қоңыр үнмен тіл қатты.— Асықпа, Ахтан, тыңда. Қажығалидың жағдайы мәз емес. Қара түрмеде. Карцерде... тырп еткізбейді.

Қуаныштан жүрегі өрекіп, басы айналған Ахтан Теңізбайдың не айтып, не қойғанын байыбына бармай, шала ұқты.

— Енді қалай деп едің? Түрме сайрандатып қоятын нағашың емес қой. Белгілі ғой,— деп ыржиды.

Теңізбай оған таңырқағандай ұзақтау бір қарап алды да, шытырман бұл әңгімені түгендеп жатпай, өз есебінше одан әлдеқайда маңыздырақ екінші мәселеге ойысты.

Екі айдан бері Орал қаласын тас шеңгел, темір құрсауға алып тұншықтырмақ болған генерал Толстов қамалдың қабырғасын бұза алмай, кері лықсыған. Оның осы шегінісі — біржола шегініс болуы да ғажап емес. Кешікпей жоғары, төменгі Жайық бойындағы әскер атаулы Гурьевке топылуы ықтимал. Жағдай қиындай түспесе, жеңілдейтін емес, қала басында аяқ алып жүрудің өзі қиямет-қайым болатын түрі бар.

Теңізбайдың қорқынышы Ахтанның ойына кіріп шықпады. Оның аңсары басқада еді. Тек Теңізбай Қажығалидың жағдайына айналып соққанда ғана, құлағы елең етті. Қатпа қара Теңізбай, неге екені белгісіз, Ахтанға дем беріп, көңіліне үміт ұялату орнына, дәмеленер саңлау қалдырмай, жағдайды әсіре қоюлатып, шілтері торда отырған бейшара Қажығалидың тағдырын сүмірейте суреттеді. Тірі тулақ, саудыраған құр сүйек, өз бетінше қыбырлап қозғалып, ошаң етуге халі жоқ. Қолы майып, көз шыққан. Өлім халінде, кісі танымайды. Қысқасы, бұл жалғанның пендесі емес. Қажығали үшін енді болмасты болдырам деп, жан қинап арамтер болудың қажеті шамалы, ол басы ашық біткен шаруа.

Мұны естіген Ахтанның тынысы тарылып, жүрегі тоқтап қала жаздады.

— Менің келгенімді естіді ме екен? — болды бар сұрағаны.

— Жоқ, естіген жоқ. Қайдан естісін...

— Естіру керек, — деді Ахтан. — Менің келгенімді білсе, еңсесін көтеріп, қайратын жияр еді ол байғұс. Үміт дегеннің не екенін білесің ғой. Жыланның үш кессе де кесірткедей қауқары бар, тепсе темір үзгендей, кәтепті қара нардай жігіт емес пе? Көрмесең екен, көрдің ғой.

Теңізбай не дұрыс, не бұрыс, ләм-мим жауап қатпады.

— Бар айтпағың осы ма? — деді Ахтан ренішін жасырмай.

Әншейінде біртоға сабырлы Теңізбай жарасын шұқып алғандай, шыр-пыр болды.

— Азсынып отырсың ба? Кірген із бар да, шыққан із жоқ, тас бітеу түрмеден хабар алу оңай деп пе едің? Тімсінбеген тесігіміз қалмады, табаннан таусылдық. Енді кеп, шындықты айтса, ренжисің. Өтірік айтуым керек пе еді? — Теңізбай жөткірініп алып, тез-ақ сабасына түсті. — Өз көзіммен көргенім жоқ. Маған айтулары солай. Ренжіме, «болмасқа болаттай берік бол» деген бар.

Бұл тірі адамға өлмей жатып, алдын-ала көңіл айту сияқты еді. Ахтанның естігісі келмеді.

— Жок,— деді ол.— Мен ол үшін бәріне бас тігіп келген адаммын. Не тірідей, не өлілей әкетем. Ол жауыздардың қолына соп-соламай беріп қоймаспын.

Теңізбай шалбарын қағынып, орнынан тұрды.

— Ендеше, өзің біл. Сен бізді, біз сені білмейміз.

Ахтан да орнынан созалаңдай көтерілді.

— Біздің кім?

— Оны қайтесің? Біз, мен, ол, тағы басқалар. Ондай сұрақты қоймас болар, бала болмасаңшы.

— Е, солай де?

— Иә, тоқ етері сол.

— Бәсе, тегін жатқан бұл не деген батпан құйрық деп едім-ау өзім де.— Ахтан тісінің арасынан шырт түкірді.— Арттарыңнан пыстыңдар ма? Пәледен аулақ. Солай ғой? Сендерді де біреу қызыл чекист дейді-ау. Сендермен қыр астына бірге шығудың өзі қауіпті ғой. Қоян жүрек қорқақтар!

— Хош, сау бол.

— Бар, бар. Зыт! Біреудің көзіне түспей тұрып, ініңе кіріп ал. Өңкей сужүрек!

Теңізбай сол кеткеннен артына бұрылып қарамай, әпсәтте-ақ ғайып болды. Кеме жанында шошайып жалғыз қалған Ахтан бір қайнап, бір басылып, көпке дейін сабасына түсе алмады.

* * *

Қазақтар Үйшік атайтын Жайық жағасындағы Гурьевте таныс-тамыры жоқ Ахтан жападан-жалғыз қалғанын енді ғана ұқты.

Ол өзі тағдырдың тәлкегімен, амалдың жоғынан барлаушы атанған Астраханның мұсылман ротасының қызыл-әскері болғанда, Теңізбайлар Ордамен байланысты астыртыншылар еді. Олардың Гурьевте не көзеп жүргені бұған қараңғы, әйтеуір жәй жүрмегендері, әріден баққан бір есептері бары аян. Баяғыда қорбаң Қажығали екеуі майданның қара жұмысынан қайтқан жандармыз дегенді желеу етіп, қыр жолымен жата-қонып Гурьевке қарай жылыстап келе жатқанда маңдайларының екі елі сорына қарай Жамбайдағы астыртын төңкерістің дәл үстіне келіп, тұтқынға түсіп, одан амалдап жырылып шығып, Нарын құмының жыңғылды жықпылында адасып жүріп, зордың күшімен Ордаға тап болғандары бар-ды. Құдай ондап,

Е.А.1800-тің сәтін салғанда, бірінші атты қазақ полкының барлау бөлімінің бастығы Бейсен Жәнекешев деген көшелі, атпал азаматқа душар болып, сол кісінің көмегімен жете алмаспыз деген Гурьевке жетіп құлаған. Үйшіктің жағдайына қанық азамат: қиналғандай жағдайға душар болсаңдар, ең құрығанда бағыт айтып, жөн сілтер деп, «насыбайшылар» деген жалған атпен жүрген өз адамдарының әдірісі мен поролін берген. Ол жолы «насыбайшылар» едәуір қолғабыс көрсетті. Атаман контрразведкасының бастығы полковник Горбунов тыңшыларының құрған торына оңбай тұтылып тұрған мұны ебін тауып қаладан сытылып кетуіне тікелей септесті. Алайда Қажығали бейшара сорлап қалған сол жолы.

Шындығында, оның басына төнген алабөтен қауіп жоқ-ты, күдік-күмәннан аулақ еді, ертеңгі күні не боларын біле тұрып, бұл үшін әдейі барып түсті лапылдаған отқа. Талайдан бері мұның әр қадамын бағып, ізінен екі елі қалмаған Горбунов, оның оң қол жандайшабы Егоров тыңшылары мұны ең ақыр аяқта Гурьев — Баку пароходына отырар сәтте алмақ болған. Полицияны бастап келген жалпақ танау тыңшы мұны нұсқап көрсетем дегенше, оны аузын ашуға үлгертпей ұрып жығып, пристаньда майқан қырғын төбелесті бастап кетіп еді сабазың. Таяққа жығылып, тұтқын болар алдында бір сәтке бұрылып, аман есен пароходқа іліккен бұған бота көздері жәудірей қараған. Түйедей жігітте де кірпіктері сояудай осыншама әдемі көз болады екен-ау. Ол оның соңғы рет қарап, ақтық қоштасуы еді. Сол көзқарасы сан етке шыжғырып басқан таңбадай жадында өшпестей боп, мәңгіге қалғандай. Қажығалиды есіне алса болды — сол бейкүнә, шарасыз көзқарасы, Гурьев айлағында анталаған қалың жаудың арасында жападан-жалғыз қалып бара жатқан, неден болса да, тайынбайтын, өмірден баз кешті түтіккен түрі елес береді, содан кейін барып — ту сонау ит қиян Саратов губерниясындағы қазақ жеріне іргелес Орбық станциясында алғаш ұшырасқан күннен бергі жетектесіп бірге жүрген өмірлері моншақтай тізіліп көз алдына келеді. Мынау бір қан сасыған, біреуді-біреу өлтіруге білек түрініп құлшынып тұрған алмағайып, аласапыран заманда қабырғаға қамшау, желіңе ық, ығыңа қорған адал серік, жан жолдасың болмаса, жалғыз жүріп шекең шылқымасы белгілі. Қажығали өлім аттап, қан кешкен, атылған оқ, шабылған қылыштан бір-біріне талай оққағар болған қанды көйлек аяулы жолдас еді. Басқа болса бұл үшін кірпік

Қақпай өлімге барар ма еді? Тіпті бір сәт ойланған да, шіміркенген де жоқ қой сабазың, көзді тарс жұмып қойды да кетті. Сөйткен серігі үшін шөп басын сындырмаса, су сулап, от оттағанына мәз екі аяқты мақұлық болғаны емес пе? Ол іштей бекініп, тәуекелге етек-женді түріп келген-ді.

Ал мына өздерінше тісқақты болып, тәсілқойсыған «насыбайшылар» оны түсінер емес. Басы ауырмаған басқаның балтыры сыздағанын қайдан ұқсын. Шындығында ол орта жолдан жырылып қалып, Үйшікке қайтып оралғанда, осы жігіттерге үміт артып келіп еді. Басқа ошаң етер сенері де жоқ-ты. Обалы нешік, жігіттер әу баста мұның қайғы-мұңына ортақтасып, дұрыс пейіл көрсетті. Қолдан келгенге аянбасқа уәде де етті. Сөздерінде тұрып, ақыры Қажығалидан хабар да әкеліп берді. Оның бөрікпен ұрып алар оңай сауда емесін де шамалайды. Ал енді сөйткен азаматтардың аяқ астынан теріс бағып, сырт айналғандары қалай? Ахтан миы жетпей, көрер таңды көзімен атқарды.

* * *

Ертеңіне ол баланы баржыға қалдырып, сауда қызды-ау деген кезде базарға келді. Қырық күн шілде күндері — қала табаға салып қуырғандай шыжып тұр. Адамдар қара күйе боп күйіп кеткен. Базар аузы-мұрнынан шыққан лықа толы халық. Бүкіл Ресей мойнына дорба салып тентіреген небір жылан жалаған жұт жылдарының өзінде Үйшік ашығып көрген емес. Іргедегі ақ маржан Ақ Жайығына бақ қонып, қыдыр дарыған. Жер жүзінің көмейі қуыс пендесінің жеңсік асы — қызыл балықтың қарашықтай қап-қара уылдырығы адам аяғы жетпес ит арқасы қияннан ұныңды да, қант-шәйінді да бұйдасынан жетелеп осында әкеп құйып жатыр. Ұзаққа созылған мына итжығыс жаға жыртыс та оның үріп-ішіп, шайқап төккен тоқтығын ортайта алмапты. Қазан аузы әлі де жоғары.

Ахтан түнде қармаққа іліккен қозы қарын қос көксеркені желбезегінен жасталға іліп алып, балық сататын адамдай шайқалақтап базарды ілгері-кейін бір сүзіп шықты. Іздеп келген адамдары жоқ. Алашорда сарбаздарына киім тігетін шеберхана тас жабық. Үнемі есік алдында күркілдеп насыбай сатып отыратын шал да ізім-ғайым. Ахтан алыстан шеберханаға көз қыдыртып тұрды да,

Е:\18.09.13\edit\esno.11 Page 19
Бір жайсыздықтың болғанын іші сезіп, арқасынан құмырсқа жосып өткендей тұла бойы шымырлап қоя берді. Теңізбайдың кешегі от басқандай шыр-пыр болған мінезінің астарын енді ғана ұққандай еді.

Ол сатам деген балығын сатпай, базардаң шығып, қазақы көшелердің бірімен ойдан ауырлап, аяғын сүйрей басып келе жатыр еді, қиылыстан бұрыла бергенде, ойда жоқта, Теңізбаймен маңдай түйістіріп қалды. Жерден жеті қоян тапқандай қуанған Ахтан аузын ашып-жиям дегенше, Теңізбай оны иықтан ұстай алып, жұлқа сүйреп көрші аулаға енді. Демдерін іштеріне алып, қабырғаға арқаларын сүйеп, жабысып тұра қалысты. Сөйткенше болған жоқ, екі адам аяқты ептеп басып, баяу күңкілдесіп, аула сыртынан өтті де, базарға қарай ұзады.

— Бұларың кім?— деді Ахтан сезіктеніп.

Теңізбай жауап орнына қабағы қарс түйіліп, бұған қуырыла қарады:

— Шеберханада нең бар? Неге бардың?

— Жәй, әншейін... өздеріңді іздеп...

— Сен бізді, біз сені білмейміз дегенім қайда. Түсінікті емес пе?

— Жайшылық па?— деді Ахтан енді ғана бір қатердің салқынын анық сезіп.

— Жайшылық болушы ма еді? Әне!— Теңізбай иегін шошайтып жаңағы базарға қарай ұзаған адамдарды меңзеді.— Контрразведканың салпаңқұлақтары ізімізге түскен сияқты. Байқағанымызға екі-үш күн болды. Енді, міне, аңдысып жүргеніміз...

— Қап, білсемші,— деді Ахтан өкініп.— Келмейтін едім ғой. Бірақ мені ешкім байқаған жоқ. Алыстан көз салғаным болмаса, шеберханаға маңайлаған емеспін.

— Көрдім. Оның ақыл болды.

— Немене, мені де аңдып жүрмісің?

— Енді қалай деп едің. Жарайды, шаруанды айт. Неге жүрсің?

— Көмектерің керек.

— Маңдайың тасқа тимей қайтпайын дегенсің бе?

— Теңке!— деді Ахтан оны жеңінен ұстап.— Бәріміз де қалың оттың ішінде жүрміз. Қай күні шөк басарымыз белгісіз. Бір-бірімізді өртке тастап, қайрылмай жүре берсек, не болғанымыз? Басқа болмағанмен, мұны сіз түсінуіңіз керек қой.

— Жарайды,— деді Теңізбай даусына діріл араласа

бастаған Ахтанды аузынан қағып.— Көмек болады. Хабарласады.

— Кім?

— Қатын құсап тым әуес бола берме. Кім екенін қайтесің? Көмектесе болмай ма? Қабырғасы жарық кеменің ішіне еніп, бормен крест сызылған тақтайды көтерерсің. Сол жерден қағаз табарсың. Сонда бәрі жазулы... ақшаң бар ма?

— Аздап... шәй-сулық дегендей.

Теңізбай қалтасынан бір уыс ақша шығарып, екіге бөлді де, санамастан Ахтанның қолына ұстатты.

— Мұны қайт дейсің?

— Қағазды алған сайын, бір көкқұлақтан салып отырарсың. Салмасаң, хабар болмайды.

Ахтан басын изеді.

— Тағы не керек?— деп асықтырды Теңізбай.

— Қару-жарак: бесатар, граната...

— Пулемет керек емес пе?— деп күлді де, Теңізбай:— Жарайды, болады,— деді.— Тағы не тілегің бар?

— Рахмет, әзірше қанағат.

— Қанағатты білгеніңе де шүкір. Ендеше, мына есіктен шық та, зыт,— деп иегімен түпкі қораның қақпасын нұсқады.— Бізге келуші болма, керек болсаң, өзіміз тауып алармыз. Жағдайды көрдің ғой.

Ахтан Теңізбайды иықтан құшақтап қатты қысты да, сілтеген жаққа ұмтыла беріп, қайта тоқтады.

— Ертеңді кім болжаған? Тығыз шаруа шығып қалғандай болса... Кездесетін бір жерді тиянақтасақ қайтеді?

Теңізбай ернін тістелеп ойланып тұрды да, жөн ақылды ұзын арқан, кең тұсауға салмай, табанда шешімін айтты.

— Мақұл, о да дұрыс шығар. Ендеше, былай болсын: базар ашылар кезде балаңды балық сатуға жібер. Балық сөресі біздің терезенің алдында. Бірақ бала ештеңе білмесін, балығын сатсын да, бетіне жөнелсін. Қорықпа, мен ол балаңды жақсы танып алдым.

Ахтан қаланың шет шалғайындағы шаңыт көшелермен баржыға тартты. Ол шексіз қуанышты еді. Көкей құртын тескен шаруасы доңғалағы қисайып барып, қайта түзелген сияқты. Кешегі жайсыз әңгімеден көңілге секем алып, қатты шошынып қалып еді, оның астарын бүгін өз көзімен көріп, жүрегі орнына түсті.

Ертеңіне олар мұз тасуға аттанды. Мұз қоймасы қаланың сыртында, Жайықтың тамағындағы су шаймайтын жарқабақ биік дөңестердің бірінде. Қазір ол өр суынан толқыны жосылған телегей теңіз ортасындағы аралдай болып тұр.

Әншейінде «үл болмаса, күл болсын» деп, баржыны қоймаға қабырғалатудан асып жерден шөп көтермейтін Ахтан бүгін жүкшілерді бол да бол, тез де тездің астына алды. Елді мал қайырғандай үйіріп қуып, түске жеткізбей дәу баржыны кесек мұзға сықап толтырды да, жолға шықты.

Олар балық заводына мұз түсіріп, Жайық жағалауындағы қара орындарына қайтып оралғанда, күн әлі ерте еді. Тағы да су төгу, баржы жамау сияқты дағдылы митың басталды. Ахтан қолы қалт еткенде көзді ала беріп, анадай жердегі жарық кемеге барып келеді. Теңізбай айтқандай белгі де, тақтай да орнында. Алайда қағазы құрғыры көзге шалынбады. Іңірде шыдай алмай тағы барған: қабырға тақтайды тартып қалғанда, тілдей қағаз жерге салп ете қалды. Ашып көрсе, бар-жоғы екі ауыз сөз жазылыпты: «Әскери далалық трибуналға беріледі». Басқа артық-ауыз ләм-мим хабар жоқ. Ахтан келісім бойынша, бір көкқұлақ керенкені орнына салды да, тысқа шықты. «Әскери-далалық трибуналға беріледі». Ахтанға бұл хабар таңсық емес-ті. Айтпаса да, Қажығалиды маңдайынан сипамайтынын, ең қатал үкім, ең қатал жазаға кесілетінін күні ілгері-ақ білген. Аяушылық болмайтыны белгілі. Дегенмен бұл хабар оның жиналып күтіне беруіне алдын-ала жасалған құлаққағыс сияқты еді. Демек, мезгілдің домалап таяп келгені. Әрі салса бір жұма ғана уақыты бар.

Ертеңіне олардың жатыс күні еді. Аты жатыс демесең, бел шешіп тынығу көзден бір-бір ұшқалы қашан. Ертелікеш тақтайы қақыраған, түбі тесік баржымен арыс-гүрс алысып жатқандары. Сын сағат, кесімді мезгіл таянған сайын бұл шаруаның да аяққа оралғы, қолбайлау болар түрі бар. Бірақ Ахтан одан бас тарта алмады. Үйренісіп қалды, азды-кемді жалақысы да бар, жүріс-тұрысына да қолайлы. Мұзын тасып әкелген соң, әй дейтін әже, қой дейтін қожа жоқ, өз тізгіні өзінде. Әрі мұз тасушы туралы қандай күдік болуы мүмкін?

Кешкісін Ахтан «ісі әскери трибуналға беріледі» деген

тағы да хабар алды. Келесі күні де айна-қатесіз сол. Осы жай бір жұма бойы өзгеріссіз қайталана берген соң, Ахтан көзге көрінбейтін жұмбақ жәрдемші туралы күдікті ойға қалды. Бұл кезекті бір жауап хатында «жолығысайық, ақылдасатын шаруа бар» деген емеурін білдіріп еді, жәрдемші шошып түсті: «олай десен, мен сені, сен мені білмейсің, хош-сау болға» көшті салғаннан. Ахтанның күдігі одан сайын молайды. Бұл кім өзі? Сөзіне сенуге болатын пәтуалы біреу ме? Әлде бір сатқанын екі сатып, тегін мал таппақ болған алаяқ па? Болмаса, тіпті өтірікті ышқырдан шығарып, мұны ақымақ қып жүрген қу түлкі неме ме?

Алушыны аңдушы құтқарған ба, екі күн көз жазбай баққан Ахтан үшінші күні әлгі жұмбақ жәрдемшіні орнынан басты. Жирен мұртын әдемілеп қаққан, ұзын бойлы, әлжуаз, оқыған азамат екен. Көкшіл көзі тас төбесінен шығып, талып қала жаздады.

— Кім десем? Ә, осындай ма едің? — Қарынан мықтап ұстаған Ахтан оны тырп еткізбеді.

— Өзіңе кім керек еді?

— Сен, бауырым, сен.

— Ескертпедім бе, айтпап па едім. Мен сені білмеймін. Осымен сауда тамам.

— Түк те тәмамы жоқ, — деді Ахтан оның ерін бауырына алып тулағанын қыртына да қыстырмай. — Жан қинамай мал таппақсың, ә? Немене, аспаннан жауған тегін бауырсаққа кезіктім деп ойладың ба? Ақымақты тапқан екенсің, көкешім...

— Байқа, жігітім, ойнама. Тиісті орындарға мәлім етермін.

— Сенің біреуге шағынар не бетің бар? Мәлім етсем, енді мына мен мәлім етем.

Ахтан оны ел аяғы жосылған, күн көзі сары майдай шыжыған шаңқай түсте жолықтырам деп ойлаған жоқ-ты. Жәрдемшіні жөніне қалдырып, айнала төңіректі бажайлау үшін, кеме қабырғасындағы апандай тесіктің алдына келіп тізе бүкті. Көлеңкедегі құм мап-майда, жұп-жұмсақ, сапсалқын. Ол сол құмды алақанымен сапырып отырып, қараңғы бұрышта төбесі кеменің тақтайына тиіп, екі бүктеліп тұрған адамға көз тастады.

— Солай, көкешім. Енді қалай деп еді, — деді Ахтан. Жәрдемші ал кеп қарғансын.

— Қарғыс атқыр, қарғыс атты мені. Айлы күні аманда қара басты. Қайдағы біреумен шатысып... қарап жүрмей нем бар еді? Сорлы басым. О, Иисус Христос, күнәмді...

өзін кешіре көргейсің. Шиеттей бала-шағаның қамы деп... кінәлімін. Өзің кешіре гөр, күдіреті күшті жаратқан.

— Жә, зарлама!— деді Ахтан қатқыл үнмен.

Жәрдемші жым болды. Ол тегін біреуге тап болмағанын іші сезіп, құйрықты бұтқа жымып, мысы құрып тұр еді.

— Ныспың кім?

— Никифор... Никифор деседі...

— Осы аранікісің бе?

— Жоқ, көгершінім... ауып келгенмін. Шиеттей бала-шағам бар, солардың жүрегі сазып, ерні кезермесін деп... құдай ұрды. Неге сұрадың? Бөтен екенім көрініп тұр ма?

— Иә, көрініп тұр,— деді Ахтан әйтеуір дәм болсын.— Бұл жерде құдайды ауызға көп ала бермейді. Әркімнің өз құдайы бар. Ал бәріне ортақ құдай — жалғыз ғана мынау.— Ол ақша дегенді меңзеп, саусағын сусылдатты.

Жәрдемшінің шоқша сақалы шошаң-шошаң етті:

— Шамалаймын, шамалаймын. Адамдардың ниеті бұзық көрінеді. Құдайды ұмытқан, бес тиын үшін бауыздап кетуге бар. Қаталдық жайлапты.

— Ә, заманың безбүйрек болса, қайтерсің? Кім боп істейсің өзің?

Бұл сұрақтан жәрдемшінің тұла бойы қалтырап қоя бергенін Ахтан қарамай-ақ сезді.

— Оны қайтесің, білмей-ақ қой. Сенің алдында да азды-кемді кінәм бар. Соның өтеуі болсын — бұдан былай білгенімді тегін-ақ жеткізіп тұрайын.

— Тегіннің жілігі татымас деген бар. Келісім — келісім. Алашағыңды аласың,— деді Ахтан.— Бірақ хабарың құнды, анық-қанық болсын. Бір айтқаныңды екі айтып сандалуыңды қой. Далада тегін жатқан ақша жоқ. Кім боп істейтініңді білуім керек.

— Мен кішкентай адаммын. Фельдшермін. Сүзек басталғалы түрмеде жиі боламыз.

— Оның жақсы екен,— деді Ахтан шын қуанып, сосын Никифорға бұрыла қарады.— Өз көзіңмен көрдің бе, әлде біреудің айтқанын жеткізіп жүрсің бе?

— Әрине, өз көзіммен...

— Хал-жағдайы қалай?

— Не жағдай сұрайсың? Қай оңған жағдай дейсің.— Ахтанның жанары еркінен тыс жалт етті ме, Никифор сөзінен жаңылып, қибыжықтап мүдірті қалды.— Шылымыңыздан рұқсат па?— деп, Ахтанның жанына шөкелеп, шылым тұтатты. Неден сасқанын, әлде қоңыр салқын

дегенмен, кеме ішінің ауасы ауыр ма, болмаса өзінің жіңішке дерті бар сиқалы адам болғаны ма — маңдайын бұршақ-бұршақ тер жуып кетіпті байғұстың. Темекі тұтқан саусақтары әткеншек атып, жалпақ ерні шаққа дегенде икемге келіп сөзін жалғады.— Бір көзі кеткен, көрмей ме дедім. Бір қолына да зақым болған. Былай, біртүрлі сырт айналып теріс қарап тұрады. Шамасы, жанын қинап, қолын бұрап сындырған. Өзі енді бір туар алып жігіт екен.

— Өз аяғымен жүре ала ма?

— Жүріп-тұрады, бірақ ара-тұра басы айналып құлап қалатыны бар. Қаны азайған. Кіміңіз еді?— деп сұрады Никифор.

— Аталас ағайыным.

— Жаның ашиды. Азамат көренеу кемтар болған. Мұндайды көрмеген едім, алғашында жаным түршікті. Тәптішке адам құсатып әкетеді де, өлік құсатып алып келеді. Онымен қоймай, жан салып тірілт деп дікендейді. Адам хайуанға айналып кетті ғой.

— Сот шешімі не болмақ?

Никифор жирен мұртын сипап, көкірегі шуылдап ауыр күрсінді.

— Алдап қайтем, ауыр болса да айтайын: өлім жазасына кеседі. Сүзек індетінің белгісі бар деп, сотқа әкеткелі жатқан жерінен шегеріп тастадым. Шынында да, сүзек белгілері бары рас. Тұла бойы күп боп ісіп кеткен.

Жер шұқып уһілеген Ахтан иығын зіл басқандай азар дегенде басын көтерді.

— Құтқаратын жол жоқ па?

— Қандай жол болушы еді. Ешқандай жол жоқ. Тас бітеу. Жаратқан жар болсын, басқалай не дейін.

Ахтан тамағына тығылған ащы өксігін кері талмап, далаға жабырқау көз салды. Шаңқай түс, шыжыған ыстық, қамалған қапырық. Жағалау бойындағы үйлердің күнге қараған терезелері тас бітеу жабық. Торғайлар қанаттары күйгендей ұша алмай, ауыздарын аңқайта ашып, көлеңкеден шырғалап шыға алмай жүр. Ахтан тер құйылды ма, әлде жанарынан шым-шымдап жас шықты ма, көз алды бұлдырап бірауық үнсіз отырды.

— Рахмет,— деді ол бір кезде барып.— Рахмет. Жібің түзу жан екенсің. Бекер күмәнданыппын. Ауызба-ауыз тілдесіп, хабарына қанығып, құмардан шықтым. Тәңір жарылқасын.— Ол қалтасынан ақша алып, азар да безер болып маңына жуытпаған Никифорға тықпалап әуре болды.— Ал, ал. Адал малың. Мені мына көкала қағазға

жанын жалдаған алаяқ екен деп қалма, қысылғанда қол ұшын бердің. Еруліге-қарулы. Еңбегің бар. Бүгін оны көре аласың ба?

— Жок, бүгін көре алмаспын. Ертең болмаса.

— Ендеше «Өмір-кәпектен» сәлем де.

— «Өмір-кәпектен?»

— Иә, солай десең, өзі түсінеді. Қолыңнан келсе, науқасын сылтау етіп сотты ұзарта тұр. Ол еңбегіңе бөлек төлеймін.

Никифор басын шұлғыды да, енді көлденең көзге шалынбай, кемеден сытылып шығудың амалын ойластырды.

2

Егоров қара түрменің тұтқындарынан жауап алатын бөлмеге күндегіден ерте келгенмен, Қажығалиды ақтық тәптішке шақыртуға асықпады. Оның алдында трибуналдың: «Тұтқын Қажығали Жарқынбаев, қазақ, 20 жаста, қызылдардың жансызы. Атылсын!» деген қысқа да нақ-нақ сот шешімі жатыр. Егоров үш ай бойы оны империя мүддесіне аса қауіпті қылмыскер деп жанталаса дәлелдеп, өлім жазасына кестіру үшін білген айла-шарғысын істеп бағып еді, енді дегеніне қолы жетіп, уһ деудің орнына айдыны суалғандай, көңілі қоңылтақсып отырғаны. Бұл заманда не оңай, адамды қыршынынан қию оңай. Тіпті трибуналдың шешімін күтпей-ақ, қаласа өзі-ақ жайғай салатын еді. Бірақ оған керегі Жарқынбаевтың ауыздың желімен үріп өшіре салатын түкке тұрғысыз шыбын жаны емес, басты қатерге тігіп, адам айтқысыз азап шегіп, жер асып, су кешіп Гурьевке келгендегі көздеген мақсаты еді. Оны біле алмай, айраны қара су, жігері күм болып отырғаны мынау. Оңбаған кәззаптың өзі екен, етінен ет кесіп алсаң да қан шықпас сұмырай жұмған аузын ашпады. Жанынан безген мұндай дүлейді көрсе, көзі шықсын. Түйекөз, бадырақ жанарын төбенің бір бұрышына қадап алып, «майданның қара жұмысынан қайтып келемін» дегеннен танбады-ау, танбады. «Қайда барасың?» десең, «Маңғыстауға» — айтатыны. Бар жауап осы. Ал оның ақ-қарасын тексеріп біліп көр. Әрине, бұл сөздің бәрі — бос далбаса, айла-шарғы. Олардың қандай болмасын бір аса құпия тапсырмамен майдан шебінен өткен қызыл барлаушы екеніне иманы кәміл. Бұлардың ине көзінен өткен ептілігін ешқандай бақалшы, ешқандай майданның қара жұмысынан қайтқан адам істей алмасы көпе-көрнеу.